

УДК 340.132.1

А.М. ШУЛЬГА, докт. юрид. наук, доц.,
Харківський національний університет внутрішніх справ

ДОБРОВІЛЬНІСТЬ ЯК ОЗНАКА ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

Ключові слова: юридично значуща поведінка, воля, волевиявлення, примус, помилка, омана, обман

Проблеми юридично значущої добровільної та вимушеної поведінки, співвідношення волі й волевиявлення, юридичного значення примусу (фізичного, психічного), помилки, омани, обману в контексті правової кваліфікації поведінки особи належать до кола тих проблем, які вже не одне десятиліття періодично привертають до себе увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, – не лише юристів, але й філософів, логіків, соціологів, психологів (В.В. Оксамитний, В.А. Ойгензіхт, П.М. Рабінювич, О.Ф. Скакун, В.І. Ліфшиц, Н.І. Тюріна, Н.І. Уздімаєва, В. Декомб та ін.). Незважаючи на наявність відповідей на головні питання, котрі відносяться до проблеми розмежування добровільної і недобровільної поведінки у сфері дії права, деякі з них усе ще зберігають певну актуальність. Наприклад, в юридичній літературі понятійно-термінологічно не розрізняється «помилка» як результат власних ненавмисних розумових дій і «помилка» як результат цілеспрямованих сторонніх (зовнішніх) дій, відсутнє розмежування дій з вадю волі і дій з вадю сприйняття дійсності. В той же час усі ці питання мають не тільки академічний, але й прикладний характер. Відповідно, основною метою даної статті є обґрунтування можливості розмежування (класифікації) за особливостями змісту інтелектуального і вольового моменту поведінки таких видів юридично значимих дій, як *дії з вадю волі* та *дії з вадю сприйняття дійсності*.

Як відомо, поведінка людини у плані її емоційно-вольового стану на момент вчинен-

ня певної дії (бездіяльності) може бути добровільною або вимушеною. Добровільність як ознака правомірної поведінки являє собою цінність не тільки з позицій соціології, психології права. У низці випадків вона має також і те нормативне значення в силу якого відсутність ознаки добровільності в правомірній поведінці означає відсутність і самого акту правомірної поведінки. І – навпаки, саме добровільність нерідко може бути головним визначальним пунктом правомірності дій, які мали місце у реальному житті. Приміром, Кримінальний кодекс України передбачає (ст.66 «Обставини, які пом'якшують покарання»), що при призначенні покарання до обставин, які його пом'якшують, належить, зокрема, «з'явлення із зізнанням». Але «з'явлення із зізнанням» як таке може бути тільки добровільним: «треба... зафіксувати офіційне добровільне з'явлення... затримують по дорозі в міліцію людину, що «у бігах», – і значимість з'явлення із зізнанням втратиться» [1, с.64].

Поняття «добровільність» невіддільне від поняття «свобода волі». Інакше кажучи, «добровільність» як психологічна складова поведінки припускає знаходження людини на момент свідомого вчинення нею відповідної дії (бездіяльності) у *стані свободи* від *зовнішнього примусу*. Індивід завжди обирає той чи інший варіант своєї конкретної поведінки з певної їх множини, яка чисельно може бути і відносно великою, і достатньо обмеженою. «Але він, інколи, і не має можливості вибору в силу зовнішнього примусу, природних або соціальних обставин. Свобода і несвобода певним чином поєднуються в його житті» [2, с.168]. З огляду на термінологію І. Канта (використовував термін «примушую себе сам»), враховуючи сучасну філософську термінологію, *зовнішній примус* слід відрізняти від *внутрішнього примусу* («морального примусу»), оскільки етична людина іноді може, за словами В. Декомба, «примушувати сама себе», тобто цілеспрямовано добровільно підпоряд-

ковувати свою поведінку *обов'язку*, коли «ситуація надає... свободу робити або не робити дещо» («в ім'я обов'язку ми діємо абсолютно вільно») [3, с.317–319, 323].

Оскільки «правознавці наголошують на свідомому, зовнішньому і загальнозначущому характері поведінки» [4, с.24], в юриспруденції особливий статус має не просто *воля* як така, а *воля, яка знайшла своє зовнішнє вираження*. У зв'язку із чим, в юриспруденції існує спеціальна категорія – «*волевиявлення*». Наприклад, юристи-вчені, пояснюючи природу правочинів, зазначають, що правочини завжди являють собою волевиявлення, тобто об'єктивовану зовні волю людей, їх вольові акти. Для правочинів є характерним саме момент волевиявлення, без якого взагалі не може бути правочинів як таких [5, с.275, 291].

У той же час, як відомо, необхідно, щоб виражена в правочині воля об'єктивно була вільним волевиявленням. Тому у випадках, коли в правочині, хоча і є воля, але вона виражена не вільно (приміром, мало місце насильство, особа піддавалася погрозі, обману тощо) правочин не може вважатися *дійсним* [5, с.291]. Мова йде про правочини (ст.ст.229–231 Цивільного кодексу України), укладені з так званою «*вадою волі*» [6, с.153] (віднесення договорів з «*вадою волі*» до категорії недійсних договорів є характерним для будь-яких правових систем сучасності), тобто залежно від наявності або відсутності акту добровільного волевиявлення, від того, є чи не є волевиявлення *добровільним*, залежить визначення правочину остаточно укладеним або оспорюваним.

У сенсі суб'єктивної сторони правомірна за зовнішніми ознаками дія може бути *добровільною* або *недобровільною* (така дія, орієнтуючись на традиційну цивілістичну термінологію, є дією з *вадою волі*). Приміром, правочини вчинені під впливом *помилки, обману, насильства* відносяться до кола класичних правочинів з так званою «*вадою волі*» (вчиняються «за умов, що перешкоджають

вільному формуванню волі... тягнуть невідповідність волі і волевиявлення») [6, с.153].

У зв'язку із зазначеним доцільно звернути увагу на те, що літературне тлумачення терміна «насильство» зазвичай робить логічний наголос на розумінні насильства як певного фізичного впливу (наприклад, «насильство» – це застосування «фізичної сили до когонебудь... для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось» [7, с.579], тоді як спеціально-юридичне, цивілістичне тлумачення терміна «насильство» є більш ясним при відповіді на запитання про однозначність або неоднозначність даного терміна, оскільки відразу звертає увагу на два види насильства, охоплюваних обсягом даного поняття: під насильством «розуміється психічне або фізичне насильство» [8, с.154].

Разом із тим, у плані співвідношення термінів «насильство» і «примус», на нашу думку, застосування терміна «примус» як *загальнонагалузевого* юридичного терміна в контексті зазначеної характеристики правочинів є більш коректним, а відповідно й більш правильним. Пояснюється це тим, що в літературній мові тлумачення «примусу» має більш абстрактний характер, ніж тлумачення «насильства». Примус – це «натиск із чийогось боку... Зумовлена кимсь або чимсь необхідність діяти певним способом, незалежно від бажання» [7, с.940]). Окрім того, традиційним для юридичної науки загальнотеоретичним і загальнонагалузевим поняттям примусу, котрий, як уже зазначалось, може бути і «фізичним», і «психічним» фактично охоплюється і «насильство» як таке.

Поняттю *добровільного волевиявлення*, тобто *абсолютно* вільного волевиявлення, протистоїть поняття *недобровільного волевиявлення* (при цьому, на наш погляд, міра «недобровільності» може бути різною, недобровільність може бути «абсолютною» і «відносною»). Недобровільне волевиявлення відображає низка понять – поняття «змушеного волевиявлення» (волевиявлення під

впливом *насильства*), поняття «волевиявлення у стані *омани*» (волевиявлення під впливом *обману*), поняття «волевиявлення під впливом *помилки*». Якщо «волевиявлення у стані *омани*» (волевиявлення під впливом *обману*), умовно кажучи, є волевиявленням у стані *цілеспрямованої зовнішньої спричиненої аберації сприйняття* дійсності, то «волевиявлення під впливом *помилки*» є волевиявленням у стані *ненавмисної внутрішньої спричиненої аберації сприйняття* дійсності. «Аберація» (від лат. aberratio – відхилення) припускає «відхилення від істини» [9, с.7], відхилення від адекватного відображення дійсності у свідомості людини.

Примус до вчинення правомірної за зовнішніми ознаками дії може проявлятися в різних формах: фізичному насильстві, психічному впливі – погрозах, шантажі. Причому примус може й не бути відкрито вираженням у чийх-то діях, словесних формулюваннях, його наявність може носити латентний характер, тобто зовнішній примус може бути *прямим* і *непрямим* (є дією обставин, які об'єктивно цілеспрямовано провокують, спричинюють відповідне волевиявлення суб'єкта). Приміром, показовим щодо цього є випадок голосування членів профспілкового комітету трудового колективу, які дали згоду на звільнення працівника при відкритому голосуванні, і потім відмовили у звільненні при таємному повторному голосуванні, коли мала місце справжня добровільність волевиявлення [10, с.27].

Від вимушеної дії (абсолютно недобровільної дії, оскільки вона повною мірою усвідомлюється як недобровільна) необхідно відрізняти дію, вчинену у стані *омани* як одному із можливих проявів невідповідності волі і волевиявлення (є відносно недобровільною дією, оскільки на момент здійснення вона не усвідомлюється як недобровільна, хоча об'єктивно є такою). *Омана* як певний стан людини [11, с.148] являє собою «хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами

чуття» [12, с.431], «уявний образ чогонебудь» [7, с.670].

Розрізняючи поняття «омани» і «обману», необхідно звернути увагу, що в літературній мові термін «обман» є багатозначним; необхідно розрізнявати «обман» як внутрішній стан людини і «обман» як зовнішню дію людини. При розумінні «обману» як певного внутрішнього стану людини, терміни «обман» і «омана» – синоніми: «обман» – це «хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами чуття; омана» (приклад: оптичний обман) [7, с.643]. При розумінні «обману» як зовнішньої дії людини, «обман» – це «неправдиві слова, вчинки, дії... брехня» [7, с.643].

Обман як внутрішній стан людини може бути результатом «обману» як зовнішньої дії або «помилки». Помилка – це «неправильність у діях, думках» [13, с.430], «неправильна думка, хибне уявлення про когось, щось» [7, с.855].

У філософських словниках термін «помилка» зазвичай не розглядається як самостійний, його інтерпретація має місце виключно у контексті тлумачення терміна «омана». Якщо за часів «радянської доби» філософської науки («марксистської») робився наголос на необхідності розрізнення «омани» («ілюзорне усвідомлення дійсності»), «обману», інакше кажучи, брехні, повідомлення неправди («свідомого викривлення істини») і «помилки» (результату «власних дій індивіда») [14, с.147], то в сучасній філософії [15, с.3–8] «омана» характеризується як результат «помилки» або «обману». *Омана* – це уявлення, думка або хід думки, щодо яких хоча й існує упевненість, що вони правильні, проте вони не відповідають істині, фактичним обставинам, предмету (матеріальна помилка) або суперечать логічним законам (формальна помилка). Джерелами *омани* можуть бути: недосконалість розумових здібностей, недостатній пізнавальний матеріал, погане знання джерел помилок, необачні узагальнення тощо. Від *омани*, яка виникає ненавмисно,

необхідно відрізняти оману, яка є результатом обману людини людиною [16, с.161].

Як і в інших країнах, у чинному законодавстві України не розрізняється: 1) *омана як результат власних ненавмисних розумових дій*; 2) *омана як результат цілеспрямованих сторонніх (зовнішніх) дій*. Термін «омана» вживається виключно у його вузькому розумінні, тобто під оманою розуміється лише омана як результат цілеспрямованих зовнішніх дій (результат обману). Замість «омани як результату помилки» традиційно вживається інша термінологія. Наприклад, у цивільному праві йдеться про дії «під впливом помилки», а в кримінальному праві як відносно самостійне вживається поняття «помилки» при характеристиці ознак вчиненого злочину.

В юриспруденції омана як *юридичне явище* завжди невіддільна від обману (омана – результат обману, омана і обман – «парні», взаємозв'язані юридичні терміни). Так, приміром, якщо одна зі сторін правочину навмисно заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або замовчує їх існування, і тим самим вводить другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин визнається судом недійсним (ст.230 Цивільного кодексу України).

«Оману» як юридичне явище слід відрізняти від «помилки». Наприклад, у постанові Пленуму Верховного Суду України «У справах про визнання правочинів недійсними» роз'яснюється (п.11), що під помилкою треба розуміти таке неправильне сприйняття стороною суб'єкта, предмета або інших істотних умов правочину, яке вплинуло на її волевиявлення і за відсутності якої за обставинами справи можна вважати, що правочин не був би укладеним [17, с.88]. Стаття 229 Цивільного кодексу України передбачає: якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких

властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням; помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом). Укладення правочину під впливом помилки, як і під впливом обману (у стані омани), формально є одним із видів *недобровільної поведінки* (поведінки з «вадою волі»). Дія під впливом помилки, як і під впливом обману, також є відносно недобровільною дією, оскільки на момент здійснення не усвідомлюється як недобровільна, хоча об'єктивно певною мірою є такою.

З огляду на зазначене та проблему формування загальногалузевої термінології, проблему уніфікації юридичної термінології й т. ін., на нашу думку, є підстави для виокремлення як самостійного поняття в системі понять загальнотеоретичної юриспруденції поняття (терміна) «дія у стані омани», видами такої дії є: 1) *дія у стані омани як результату помилки*; 2) *дія у стані омани як результату обману*. Критерій розрізнення зазначених дій – джерело омани: «внутрішнє» (власна «ненавмисна» розумова діяльність) або «зовнішнє» (чийсь навмисний інформаційний вплив на процес розумової діяльності іншого). Помилка при прийнятті рішення діяти фактично має місце в обох випадках омани, але помилятися можна внаслідок різних причин, як виключно «внутрішніх», так і «зовнішніх».

Також доцільно звернути увагу на те, що хоча, правочини вчинені під впливом *насильства, обману, помилки* розглядаються як види дій «з вадою волі», на нашу думку, більш точним і термінологічно коректним буде розрізнення серед юридично значущих дій (у тому числі й правочинів) за особливостями змісту інтелектуального і вольового моменту поведінки: 1) *дії з вадою волі (дії як результату примусу – фізичного, психічного)*; 2) *дії з вадою сприйняття дійсності: а) дії у стані омани як результату помилки; б) дії у стані омани як результату обману*.

При такому підході інтелектуальний і вольовий момент зазначених дій відрізняються тим, що дія з вадю волі – це дія, яку людина здійснює, хоча не бажає цього робити, при цьому вона повною мірою усвідомлює соціальне, особистісне значення даної дії, передбачає їх відповідні негативні наслідки. Дії з вадю сприйняття дійсності припускають, що людина хоча й не усвідомлює помилковість низки своїх умовиводів у процесі прийняття рішення діяти так, а не інакше, а тому й не передбачає настання певних негативних наслідків своєї свідомо вчиненої дії, проте при цьому вона бажає діяти так, а не інакше, і діє так, як бажає. Суб'єктивно дія з вадю сприйняття дійсності оцінюється людиною на момент її здійснення як вчинена нею вільно (є бажаною). Тому фактично тут має місце не стільки «вада» у межах вольового, скільки «вада» у межах інтелектуального моменту свідомості людини.

Разом із тим, з позицій традиційної інтерпретації дій внаслідок помилки і обману, такого роду дії необхідно вважати діями з «вадою волі», оскільки «помилка не є результатом навмисних дій іншого учасника правочину», але вона, «як і обман, зумовлює спотворене формування волі учасника правочину» [6, с.154]. Але, на нашу думку, якщо робити узагальнюючий висновок, відповідні дії необхідно усе ж таки визначати не як дії з «вадою волі», а як дії з «вадою процесу формування волі» (логічною складовою цього процесу є інтелектуальний момент як пізнавальна передумова вольової психічної діяльності).

ЛІТЕРАТУРА

1. Лифшиц В. И. Слово адвокату / В. И. Лифшиц. – М. : Юрид. лит., 1990. – 288 с.
2. Скворцов Л. В. Культура самосознания: Человек в поисках истины своего бытия / Л. В. Скворцов. – М., 1989. – 319 с.
3. Декомб В. Дополнение к субъекту: Исследование феномена действия от собственно-го лица / В. Декомб. – Пер. с фр. М. Голова-
4. Мораль: сознание и поведение / под ред. Н. А. Головки. – М. : Наука, 1986. – 208 с.
5. Цивільне право України. У двох частинах. Частина 1 : підручник / за заг. ред. Р. Б. Шишки. – Х. : ХНУВС, 2008. – 516 с.
6. Цивільний кодекс України : коментар / за заг. ред. Э. О. Харитоновой, О. М. Калітенко. – Х. : ТОВ Одиссей, 2004. – 856 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2001. – 1440 с.
8. Михалко І. С. Поняття примусу в кримінально-виконавчому праві / І. С. Михалко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/557-vukonavche/14716-2011-01-18-23-45-56.html>.
9. Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1974. – 775 с.
10. Никитинский В. М. Оценка процедуры и результатов голосования при принятии правовых решений / Никитинский В. М. // Советское государство и право. – 1990. – № 11. – С. 23–30.
11. Новий російсько-український словник-довідник : Близько 100 тис. слів / уклад. С. Я. Єрмоленко та ін. – К. : Довіра, 1999. – 878 с.
12. Тлумачний словник сучасної української мови / за ред. проф. В. С. Калашника. – Харків : Белкар-книга, 2005. – 800 с.
13. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Ожегов С. И. – М. : Рус. яз., 1984. – 816 с.
14. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.
15. Кузнецов А. С. Заблуждение: логико-гносеологический аспект: дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.01 / Кузнецов Александр Сергеевич. – Саратов, 2001. – 159 с.
16. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Э. Ф. Губский и др. – М. : Инфа-М, 1998. – 576 с.

17. Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид. : у 2 т. / за заг. ред. В. Ф. Бойка. – Т. 1. – К. : А.С.К., 2000. – 327 с.

Шульга А. М. Добровільність як ознака правомірної поведінки особи / А. М. Шульга // Форум права. – 2016. – № 2. – С. 244–249 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_2_38.pdf

Виконано обґрунтування можливості використання в загальнотеоретичній юриспруденції як контрарних термінів терміна «дія з вадою волі» і терміна «дія з вадою сприйняття дійсності». Дія з вадою волі є результатом примусу – фізичного або психічного. Види дій з вадою сприйняття дійсності: дія, здійснена у стані омани як результату помилки або – у стані омани як результату обману.

Шульга А.М. Добровольность как признак правомерного поведения лица

Выполнено обоснование возможности использования в общетеоретической юриспруденции в качестве контрарных таких терминов как «действие с пороком воли» и «действие с пороком восприятия действительности». Действие с пороком воли является результатом принуждения – физического или психического. Виды действий с пороком восприятия действительности: действие, совершенное в состоянии заблуждения как результата ошибки или – в состоянии заблуждения как результата обмана.

Shulga A.M. Voluntary Service as a Sign of Lawful Behavior Face

The article contains the ground of possibility of the use in general theoretic jurisprudence as kontrarnykh such terms as an «action with the vice of will» and «action with the vice of perception of reality». An action with the vice of will is the result of compulsion – physical or psychical. Types of actions with the vice of perception of reality: action, accomplished in a state of error as result of error or – in a state of error as result of deception.